

УДК 72(477.51)«11»

Олег Васюта

ЩЕ РАЗ ДО ПИТАННЯ ПРО ХРОНОЛОГІЮ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КАМ'ЯНОГО ЗОДЧЕСТВА ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XII ст. ТА ОБСТАВИНИ І ЧАС ПРИЇЗДУ ДО РУСІ ЙОГО ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ТВОРЦІВ

DOI: 10.58407/litopis.250101

© О. Васюта, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7515-9129>

Метою статті є уточнення часу побудови п'яти пам'яток чернігівського кам'яного зодчества доби Русі. **Методологічно** робота здійснена на основі історико-антропологічного підходу. **Науковою новизною** дослідження є обґрунтування та уточнення як хронології будівництва цих пам'яток, так і особи замовника, порівняно з раніше прийнятим в історіографії. **Висновки.** У Чернігові п'ять мурованих пам'яток доби Русі за своїми архітектурними особливостями дослідниками вже давно виділені в окрему групу. Доведене й іноземне, північноіталійське, походження майстрів, які їх збудували. Також у науковій літературі розглядається і питання хронології цих пам'яток та обставин появи їх творців у Чернігові. На сьогодні в історії панує теза, що це будівництво було розпочате Володимиром Мономахом на початку 90-х рр. XI ст. Він запросив західноєвропейських майстрів за посередництва своєї сестри, яка до кінця 1093 р. була дружиною імператора Священної Римської імперії Генріха IV, а Давид Святославич, успадкувавши Чернігів, продовжив будівництво, долучивши тих само зодчих. Однак аналіз політичної ситуації в Західній Європі та місцевих реалій свідчить, що початок будівництва згаданих пам'яток не міг відбутися раніше початку XII ст. Відповідно, чотири з них з'явилися на замовлення саме Давида Святославича і одна за ініціативи його старшого брата Олега. А до Чернігова іноземні майстри прибули, найімовірніше, за посередництва їхнього молодшого брата Ярослава, також родича імператора Генріха IV.

Ключові слова: Борисоглібський собор, Успенський собор, Іллінська церква, однокамерний терем, Давид Святославич, Ярослав Святославич.

На сьогодні історія Чернігова нараховує вже понад тисячу років, що дозволяє вважати його одним із найдавніших міст Східної Європи. Однією з найяскравіших сторінок у його історії, образно кажучи, «золотою» добою, для міста став період Русі, коли воно було княжою столицею. Про високий рівень розвитку тогочасного Чернігова свідчать як письмові джерела, так і результати археологічних досліджень. Однак особливо яскраво відображають це тогочасні пам'ятки кам'яної архітектури, які збереглися до наших днів.

Як зазначають дослідники, особливістю кам'яного будівництва на Русі була княжа монополія на нього¹. Виняток від другої половини XII ст. становив лише Новгород. Це було зумовлено змінами в державному устрої Новгорода, коли в ньому після 1136 р. пряма князівська влада поступилася місцем системі феодально-республіканського правління. Отже, монополія руських князів на кам'яне будівництво є віддзеркаленням їхнього виняткового права на владу. О.Є. Черненко справедливо зазначила: «У Давній Русі будівництво кожного мурованого храму було радше політичним актом, ніж подією церковного життя. Воно мало на меті передусім демонстрацію влади та багатства (економічних можливостей) князя-замовника»². Відтак володарі Чернігова ще в домонгольський час у своїй столиці також зводили кам'яні споруди.

¹ Черненко О.Є. Архітектура. *Історія цивілізації. Україна* / Під. ред. О.Є. Черненко. Харків: Фоліо, 2021. Т. 2: Від Русі до Галицького князівства (900–1256). С. 354–355.

² Там само.

Серед тогочасного чернігівського зодчества дослідники виділяють окремі групи пам'яток, які близькі між собою за своїми архітектурними особливостями. Відповідно, це об'єднує їх як у часі зведення, так і свідчить про те, що вони були витворами майстрів однієї будівельної артілі. Отже, у Чернігові до такої групи належать Успенський і Борисоглібський собори, Іллінська церква, південно-західна прибудова Спаського собору та однокамерний терем³. Стосовно останньої пам'ятки в науковій літературі маємо й іншу інтерпретацію, але на сьогодні схвалення серед дослідників вона не здобула⁴. До того ж, як вважають науковці, майстри, які створили згадані чернігівські пам'ятки, також звели Борисоглібський і Успенський храми в Рязані (сучасне городище Стара Рязань), Кирилівську церкву в Києві та Георгіївський храм у Каневі⁵. Згідно ж із О.М. Іоаннісієм, цей список доповнює і один із замовників, археологічно досліджений в минулі століття. Відповідно, науковець підтримує висунуту раніше гіпотезу про ототожнення останнього зі згаданою під 1098 р. у літописі місцевою церквою Богородиці⁶. А як зазначає Є.І. Архипова, посилаючись на недавні археологічні знахідки, майстри цієї артілі також відновили ще й Борисоглібський храм у Вишгороді (був закладений в середині 1070-х рр., добудований наприкінці 1080-х рр., але невдало, тому потім частково зруйнувався)⁷.

Про більшість згаданих пам'яток письмові джерела не надають інформації про час їхнього зведення та замовників. Так, стосовно Чернігова відомо лише те, що місцевий Борисоглібський собор збудував Давид Святославич, якого тут і поховали в 1123 р.⁸ А вишгородський храм, згідно з письмовими джерелами, у 1111 р. звів старший брат Давида Олег⁹. Також, як інформують літописи, вже син останнього Всеволод, посідаючи київський стіл, у 1144 р. заклав згаданий вище Георгіївський храм у Каневі¹⁰. Із ним джерела також пов'язують і будівництво, чи принаймні закладання, київської Кирилівської церкви, яка була храмом однойменного патронального монастиря Всеволода Ольговича¹¹. Про згадку в письмових джерелах переяславського храму ми не беремося стверджувати, бо в науковій літературі також висловлена не менш авторитетна думка про інше його датування¹².

Для дослідників головним приводом для об'єднання вищевказаних чернігівських пам'яток в окрему групу стала як нова на той час для Русі техніка мурування, так і наявність у них елементів романського архітектурного стилю¹³. На сьогодні науковці доходять висновку, що все це будівництво здійснила іноземна артіль, але стосовно питань, звідки і на запрошення якого князя прибули до Русі майстри, їхні погляди різняться. Від себе додамо, що тут простежується один промовистий факт. Поява пам'яток цього архітектурного кола як у Чернігові, так і за його межами, у письмових джерелах пов'язана винятково з нащадками Святослава Ярославича (1027–1076 рр.), а саме з його синами Олегом і Давидом та онуком Всеволодом. Олег Святославич у 1094–1096 рр. посідав стіл у Чернігові, а з 1097 р. і до своєї смерті у 1115 р. перебував у статусі новгород-сіверського володаря. Давид Святославич чернігівський стіл обіймав у 1096–1123 рр., а Всеволод Ольгович володів Черніговом у 1127–1139 рр., після чого утвердився в Києві, де помер 1146 р. Отже, напрошується думка, що до Русі ця артіль приїхала на запрошення Олега чи Давида Святославичів.

³ Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. Ленинград: Наука, 1986. С. 52–54; Иоаннисян О.М. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века. *RUTHENICA*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. Т. VI. С. 140–151.

⁴ Ігнатенко І.М. Споруди Чернігівського Борисоглібського монастиря та їх оборонне призначення. *Чернігівські старожитності*. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. Вип 2(5). С. 178–179.

⁵ Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. С. 52–54.

⁶ Иоаннисян О.М. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века. С. 176–177.

⁷ Архипова Е.И. Романская архитектурная резьба Борисоглебского собора в Чернигове. *Матеріальна і духовна культура Південної Русі: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В.Й. Довженка*. Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2012. С. 30.

⁸ Абрамович Д.И. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. Петроград: Тип-я Императорской Академии наук, 1916. С. 130–131; Полное собрание русских летописей: В 45 т. Москва: Изд-во восточной литературы, 1962. Т. 2. Стб. 286, 518.

⁹ Абрамович Д.И. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. С. 64.

¹⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 317; Полное собрание русских летописей: В 45 т. Москва: Языки русской культуры, 1997. Т. 1. Стб. 312.

¹¹ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 680.

¹² Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Вып. Е1–47. Ленинград: Наука, 1982. URL: <http://arheologija.ru/rappoport-russkaya-arhitektura-x-xiii-yy/>.

¹³ Иоаннисян О.М. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века. С. 134–188; Раппопорт П.А. Из истории киево-черниговского зодчества XII в. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва: Наука, 1984. № 179. С. 59–63.

П.О. Раппопорт вважав її візантійською, але такою, що походила з того регіону імперії, де був відчутним вплив романської архітектури¹⁴. Правда, питання конкретизації останнього дослідник залишив відкритим. Згідно з П.О. Раппопортом, до Чернігова ця артіль прибула на зламі XI / XII ст. завдяки Олегу Святославичу. Такий висновок науковець обґрунтовував тим, що князь у 1079–1083 рр. жив у Візантії і був з місцевою аристократкою Феофанією Музалонісою. Відповідно, як вважав дослідник, зв'язки Олега Святославича в імперії дозволяли йому безпроблемно запросити до Русі тамтешніх майстрів¹⁵. Однак П.О. Раппопорт повністю не виключав й інший момент, а саме об'єднання візантійської артілі з західноєвропейськими будівничими в Чернігові, куди останні також прибули на той час¹⁶. Стосовно самих чернігівських пам'яток, які тоді з'явилися, дослідник вважав, що першим звели Успенський храм (після 1113 р.), а потім Борисоглібський собор (1120-ті рр.)¹⁷. До тих часів він відніс і Іллінську церкву та однокамерний терем¹⁸.

Іншої думки дотримується О.М. Іоаннісян. Він вважає, що артіль, яка звела ці споруди, походила з Північної Італії¹⁹. Стосовно ж їх датування, то згідно з висновками дослідника, у другій половині 1080-х – 1094 рр. першим збудували однокамерний терем²⁰. У своїй більш ранній роботі О.М. Іоаннісян також вважав, що одночасно з останнім змурували і південно-західну прибудову Спаського собору, але після її археологічного дослідження в 2013 р. науковець відніс цю пам'ятку до початку XII ст.²¹ Іллінську церкву О.М. Іоаннісян датував 90-ми рр. XI ст., а Успенський храм – другою половиною 90-х рр. XI – першою декадою XII ст.²², а Борисоглібський собор, на думку дослідника, найвірогідніше, звели протягом 1115–1123 рр.²³ Отже, виходячи з такого датування цих пам'яток, О.М. Іоаннісян вважає, що артіль, яка їх побудувала, до Чернігова була запрошена Володимиром Мономахом (правив тут у 1078–1094 рр.), а посередницею була його рідна сестра Євпраксія²⁴. Близько 1085 р. вона вийшла заміж спочатку за саксонського маркграфа Генріха Штадена, а після його смерті у 1087 р., Євпраксія стала нареченою і з 1089 р. – дружиною німецького імператора Генріха IV²⁵. До володінь останнього також належала і Північна Італія. Після втрати Мономахом Чернігова, на думку дослідника, ця артіль перейшла у розпорядження Олега та Давида Святославичів²⁶.

На сьогодні такі висновки О.М. Іоаннісяна в історичній науці є основними. Однак, як вважаємо, вони мають низку заперечень, які перешкоджають остаточно їх прийняти. Стосується це як датування пам'яток, запропонованого дослідником, так і питання часу та того, хто запросив артіль до Чернігова.

Почнемо з датування однокамерного терему. Одним із аргументів віднесення його побудови до часів чернігівського князювання Володимира Мономаха для О.М. Іоаннісяна стало прийняття гіпотези про ототожнення цієї споруди з теремом «Красного двору» в Чернігові, згаданого у «Повчанні» цього князя²⁷. При цьому дослідник посилався на висновки В.А. Богусевича та М.В. Холостенка, авторів розкопок однокамерного терему²⁸. Хоча насправді ці науковці не ототожнювали зазначені споруди споруди. Вони вказували лише на те, що однокамерний терем маркує територію «Красного двору», згаданого Мономахом, під яким розуміли місце проживання чернігівських князів протягом другої половини XI – першої половини XII ст., але пов'язували досліджену ними будівлю з теремом Давида Святославича, звітка про який також відображена в письмових джерелах²⁹. Також варто окреслити ще кілька деталей. По-перше, згадка про чернігівський «Красний

¹⁴ Раппопорт П.А. Из истории киево-черниговского зодчества XII в. С. 62.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. С. 53–54.

¹⁸ Там само. С. 54.

¹⁹ Иоаннисян О.М. О происхождении черниговской школы зодчества. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів: Деснянська правда, 2007. С. 236–252.

²⁰ Там само.

²¹ Иоаннисян О.М. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века. С. 134; Иоаннисян О.М., Черненко Е.Е. Спасо-Преображенский собор в свете последних архитектурно-археологических исследований. *RUTHENICA*. Київ, 2017. Т. 14. С. 146.

²² Иоаннисян О.М. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века. С. 175, 179.

²³ Там само. С. 182.

²⁴ Там само. С. 183–188.

²⁵ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учебное пособие для студентов вузов / М.Б. Бибииков, Г.В. Глазырина, Т.Н. Джаксон и др.; под ред. Е.А. Мельниковой. Москва: Логос, 2001. С. 373–379.

²⁶ Иоаннисян О.М. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века. С. 177.

²⁷ Там само. С. 140, 143.

²⁸ Там само. С. 140.

²⁹ Абрамович Д.И. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. С. 130; Богусевич В.А., Холостенко Н.В. Черниговские каменные дворцы XI–XII вв. *Краткие сообщения Института археологии*. Киев: Изд-во АН УССР, 1952. Вып. 1. С. 32–33, 37.

двір» у «Повчанні» сама по собі не є переконливим свідченням про те, що до ансамблю останнього входив і саме кам'яний терем. І по-друге, треба звернути увагу на час, яким датується ця звітка. У творі Володимира Мономаха річні дати відсутні. Однак співставлення описаних там подій із відомостями інших джерел дозволяє визначити, коли вони відбулися. Отже, при застосуванні цього методу виходить, що «Красний двір» згадано в «Повчанні» у зв'язку з подіями першої половини березня 1078 р.³⁰ Тоді на чернігівському столі сидів батько Володимира Мономаха, який отримав його влітку 1077 р.³¹ Відтак цілком зрозуміло, що цей «Красний двір» належав ще попередньому чернігівському правителю, а саме Святославу Ярославичу, який княжив тут протягом 1054–1073 рр., а потім, здобувши Київ, тримав Чернігів під своєю юрисдикцією до 1076 р.³² Тож, якщо дотримуватися підходу, запропонованого О.М. Іоаннісіаном, зведення однокамерного терему взагалі треба було б пов'язувати не з Володимиром Мономахом, а зі Святославом Ярославичем і датувати періодом 1054–1076 рр.

Ще одним аргументом на користь своєї версії О.М. Іоаннісіан вважає те, що у фундаментах Борисоглібського собору були зафіксовані блоки мурування однокамерного терему. Відповідно, як зазначає дослідник, останній на момент зведення храму повинен був бути вже зруйнований³³. Справді, подібну інформацію надає М.В. Холостенко у статті, присвяченій результатам його досліджень Борисоглібського собору³⁴. У його ж спільній із В.А. Богусевичем роботі про однокамерний терем вказано, що у фундаменті північної стіни останнього фіксувалися дві наскрізні тріщини, а північно-східний кут тієї ділянки підмурівку був значно відхилений до сходу. Відповідно, як вказують автори, це є свідченням того, що «будівля розкололась на декілька частин і була розібрана»³⁵. Як відомо зі «Слова про князів», на момент смерті Давида Святославича у його теремі також «рассѣдєся верхъ»³⁶. Враховуючи все це, М.В. Холостенко та В.А. Богусевич і пов'язали однокамерний терем із теремом зі «Слова про князів». Отже, як бачимо, М.В. Холостенко, визнаючи таке ототожнення, суперечить своїй же інформації про Борисоглібський собор. Раніше так вважали і ми³⁷. Однак (а про це в статті М.В. Холостенка про цей хам не йдеться) блоки однокамерного терему фіксувалися у фундаментах південної прибудови Борисоглібського собору³⁸. А остання з'явилася трохи пізніше за побудову самого храму³⁹. Відповідно, змурувати її цілком могли і невдовзі після смерті Давида Святославича. У нього лишилися три сини. Як відомо, найстарший із них – Всеволод, під ту пору вже був повноправним володарем і князував у Муромі⁴⁰. Водночас Борисоглібський собор за життя Давида Святославича став храмом його патронального монастиря⁴¹. Після його смерті, згідно з тогочасними юридичними нормами, право на цю обитель перейшло до Всеволода Давидовича. Отже, останньому для проведення будівельних робіт, пов'язаних із Борисоглібським собором, не обов'язково було безпосередньо тоді правити в Чернігові.

У зв'язку з руйнацією однокамерного терема варто звернути увагу на літописне повідомлення про землетрус, який стався 1124 р. у південних землях Русі. Тоді в Переяславі навіть «впала» церква Св. Михаїла⁴². Правда, у тому ж літописі вказано, що Давид Святославич помер у 1123 р.⁴³ У «Слові про князів» пошкодження його терема пов'язане саме з цією подією. Відповідно, останнє традиційно і датується 1123 р. Однак треба також зважати й на те, що цей твір був написаний як мінімум через п'ятдесят, а, можливо, і більше років після смерті Давида Святославича⁴⁴. На той час він вже був визнаний святом (місце-

³⁰ Літопис руський / За іпат. списком пер. Л.Є. Махновець; відп. ред. О.В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. С. 459.

³¹ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 199.

³² Там само. Стб. 162, 182, 199; Назаренко А.В. Древняя Русь и славяне. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2009. С. 114–123.

³³ Иоаннісіан О.М. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века. С. 173.

³⁴ Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. Советская археология. 1967. № 2. С. 206.

³⁵ Богусевич В.А., Холостенко Н.В. Черниговские каменные дворцы XI–XII вв. С. 37.

³⁶ Неделя 18 по всех святых. Слово о князях. Памятники литературы Древней Руси / Сост. и общ. ред. Л.А. Дмитриева, Д.С. Лихачева. Москва: Художественная литература, 1980. Вып. 2: XII век. С. 340.

³⁷ Васюта О.І. До питання про час заснування Борисоглібського монастиря у Чернігові. Карнабідівські читання: Збірник наукових праць. Чернігів: Десна Поліграф, 2017. Вип. 1–3. С. 273.

³⁸ Коваленко В.П., Орлов Р.С. Різблений камінь 1984 р. з Чернігівського дитинця. Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова. Чернігів: Сіверянська думка, 1992. С. 26.

³⁹ Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 206.

⁴⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 288.

⁴¹ Васюта О.І. До питання про час заснування Борисоглібського монастиря у Чернігові. С. 265–281.

⁴² Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 288.

⁴³ Там само. Стб. 286.

⁴⁴ Салміна М.А. Слово о князях. Словарь книжников и книжности Древней Руси. Ленинград: Наука, 1987. Вып. I. С. 430.

вошанованим)⁴⁵. У такому ракурсі згадує про Давида Святославича і автор «Слова про князів», наводячи чотири «дива», а саме останні підтверджують святість, з-поміж іншого й руйнацію храму, пов'язані зі смертю князя⁴⁶. Тож цілком вірогідно, що автор твору писав його через багато років після смерті Давида Святославича для того, щоб наголосити на святості, свідомо згадав наслідки близького у часі землетрусу. Хоча цьому може бути й інше пояснення, а саме залучення автором «Слова про князів» не літописної інформації, а якоїсь легенди про смерть Давида Святославича. Загалом, як бачимо, його автор не дуже добре знався навіть в історії княжої родини. Так, він вказує, що останній мав трьох синів, але, згідно з тими ж літописами, у Давида Святославича їх було п'ять⁴⁷. Відтак, зважаючи на все це, руйнацію однокамерного терему, який ніщо не заважає ототожнити з теремом Давида Святославича зі «Слова про князів», із великою долею вірогідності можна пов'язати саме із землетрусом 1124 р.

Отже, як бачимо, у нас немає вагомих причин для віднесення побудови однокамерного терему до часів чернігівського князювання Володимира Мономаха, як це робить О.М. Іоаннісян. Натомість ототожнення цієї будівлі з теремом Давида Святославича, відомого зі «Слова про князів», опосередковано свідчить, що цей князь і був замовником її зведення. До речі, у науковій літературі така думка вже висловлювалась. Так, В.П. Коваленко і Р.С. Орлов свого часу датували однокамерний терем зламом XI–XII ст.⁴⁸

Як уже зазначалося, наступними за хронологією чернігівського зодчества О.М. Іоаннісян вважає Іллінську церкву та Успенський собор, відносячи першу до 90-х рр. XI ст., а другий до кінця 90-х рр. XI – першої декади XII ст. Із цього приводу одразу вкажемо, що дослідник, приймаючи таке датування Іллінської церкви, не взяв до уваги тогочасні реалії на території, прилеглій до нинішнього комплексу Антонієвих печер, де стоїть цей храм. Ця місцевість за доби Русі до меж міста не входила, а перебувала за 1,2 км від його стін, а наприкінці XI ст. відстань була ще більшою. Результати ж археологічних досліджень, які здійснювались тут систематично протягом п'ятидесяти останніх років, засвідчили, що на цій території кінцем XI ст. датується лише один об'єкт («печера Іова»), а місцеве життя більш-менш поживалося лише в наступному столітті⁴⁹. Справді, згідно з джерелами, Антоній Печерський оселився тут ще в 1069 р., але згодом він повернувся до Києво-Печерського монастиря⁵⁰. А чернече життя, як видно з результатів археологічних досліджень, відродилося тут пізніше. Відповідно, у 90-х рр. XI ст. в цій місцевості, на той час безлюдній, звести мурований храм просто не могли.

Заради справедливості також зазначимо, що О.М. Іоаннісян, як видно з контексту його роботи, висувуючи свою версію датування Іллінської церкви, брав до уваги тезу про існування тут монастиря, який заснував Антоній Печерський ще в 1069 р. Справді, остання вже давно була сформульована В.Я. Руденком, який дотримується її й сьогодні⁵¹. Однак, як ми вже вказували вище, з цією тезою зовсім не стикуються результати археологічних досліджень. Ба більше, є всі підстави, щоб вважати чернечий осередок, який функціонував тут за доби Русі, не окремою обителлю, а скитом сусіднього Богородичного (Єлецького) монастиря⁵².

Головним храмом останнього був саме Успенський собор. Відтак цілком логічним є те, що його збудували раніше, ніж Іллінську церкву, скитський храм цього ж монастиря. Як уже зазначалось, П.О. Раппопорт у датуванні Успенського собору за орієнтир взяв 1113 р. З огляду на це, логіка дослідника цілком зрозуміла, бо саме цього року чернігівським єпископом став Феоктист, який до призначення на місце кафедр був ігуменом Києво-Печерського монастиря, а ще був духовним батьком дружини Давида Святославича⁵³. Як Єлецька, так і Києво-Печерська обителі присвячені Св. Богородиці. Головним храмом київського монастиря є Успенський собор. Отже, згідно з логікою П.О. Раппопор-

⁴⁵ Коваленко В.П. Фундатор Борисоглібського собору благовірний чернігівський князь Давид Святославич: сторінки біографії. *Чернігівські старожитності*. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. Вип 2(5). С. 13.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Неделя 18 по всех святых. Слово о князях. С. 340.

⁴⁸ Коваленко В.П., Орлов Р.С. Різблений камінь 1984 р. з Чернігівського дитинця. С. 26.

⁴⁹ Руденко В.Я., Новик Т.Г. Антонієві печери Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря: 950 років. Чернігів: Десна Поліграф, 2019. С. 42–54.

⁵⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 185; Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург: В тип-и Эдуарда Праца, 1843. Т. 2. С. 272.

⁵¹ Руденко В.Я., Новик Т.Г. Антонієві печери Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря... С. 23–29; Руденко В.Я. Богородична лавра у Чернігові (до постановки проблеми). *Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тези наукових читань*. Чернігів: Просвіта, 1999. С. 6–8.

⁵² Васюта О.О. До питання про час заснування та становлення Богородичного (Єлецького) монастиря у Чернігові. *Український історичний журнал*. 2016. № 4. С. 81–85; Васюта О.О. Давній християнський культовий комплекс на вул. Сіверянській у Чернігові: до питання про його статус. *Чернігівські старожитності*. Чернігів: Десна Поліграф, 2022. Вип. 7(10). С. 190–192.

⁵³ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 274; Літопис руський. С. 170.

та, Феоктист міг реально посприяти спорудженню однойменного кам'яного монастирського храму й у Чернігові. Правда, тут зауважимо, що Єлецька обитель мала користуватися великою увагою з боку як Давида Святославича, так і його братів, для яких вона була родовим патрональним монастирем, заснованим їхнім батьком⁵⁴. До того ж ця обитель, імовірно, ще й сусідила з заміським двором чернігівських князів⁵⁵. Відтак, враховуючи це, Успенський собор цілком міг з'явитися і до чернігівського єпископства Феоктиста. На нашу ж думку, із ним можна пов'язати побудову саме Іллінської церкви.

Як відомо, початок Києво-Печерському монастирю дав Антоній Печерський. Отже, там, уже невдовзі після його смерті (1073 р.), він вшановувався як святий. А взагалі, як зазначає І.В. Жиленко, на кінець XI ст. вшанування Антонія Печерського стало доволі поширеним⁵⁶. Натомість Феоктист, як свідчать джерела, очолюючи Києво-Печерську обитель, активно сприяв офіційному вшануванню її подвижників і на загальнодержавному рівні⁵⁷. Відтак, перейшовши на єпископську кафедру в Чернігові, він явно не міг залишити без уваги місце, де жив Антоній Печерський у період свого вимушеного від'їзду з Києво-Печерського монастиря. Ба більше, для самого Феоктиста, як колишнього ченця цієї обители, це місце мало ще й сакральне значення. На час його єпископства (1113–1123 рр.), як дозволяють вважати результати археологічних досліджень, тут уже сформувався численний осередок ченців-відлюдників. Відтак, виходячи з усього цього, з великою долею вірогідності можна прийняти те, що саме за сприяння Феоктиста Давид Святославич і збудував Іллінську церкву, чим увічнив пам'ять про Антонія Печерського та юридично утвердив (передача землі) функціонування на цьому місці скиту свого родового монастиря. Для самого Давида Святославича ця справа, вочевидь, була важливою, адже саме його батько в 1069 р. перевіз Антонія Печерського до Чернігова і надав йому захист від гоніннь тогочасного київського правителя⁵⁸.

Отже, все вказує на те, що початок цього будівництва в Чернігові відбувся пізніше, ніж визначає О.М. Іоаннісан. Відповідно, стосується це й часу приїзду до Русі північно-італійських майстрів. Відтак втрачається зв'язок цієї події з Володимиром Мономахом і постає питання про те, хто їх запросив до Чернігова.

У цьому контексті варто звернутися до генеалогії меншого брата Олега та Давида – Ярослава Святославича, який від 1097 р. княжив у Муромо-Рязанській землі. Цікаво, що і О.М. Іоаннісан, наводячи приклади тогочасних активних контактів Русі з Італією, серед останніх також згадує графіті, яке збереглося на архітраві portalу собору Сан-Мартіно в м. Лукка, а саме: «Дьякон моуромский псалъ»⁵⁹.

На відміну від старших братів, Ярослав Святославич народився в другому шлюбі свого батька, що відбувся близько 1070 р.⁶⁰ Його матір'ю була Ода, донька графа Лютпольда Бабенберга (з династії володарів Баварської східної марки) та Іди, племінниці по матері римського папи Лева IX (з роду ельзаських графів Егісхеймських) і також двоюрідної сестри по батькові вже згадуваного німецького імператора Генріха IV (їхні батьки, відповідно, Людольф Брауншвейський та Генріх III по матері були рідними братами)⁶¹. Генріх IV особисто влаштував шлюб своєї двоюрідної племінниці Оди та Святослава Ярославича⁶². Отже, по матері Святослав Ярославич доводився Генріху IV двоюрідним онуком. Також треба зазначити, що для Ярослава батьківщина матері не була далекою незнаною країною, бо після смерті чоловіка в 1076 р. Ода разом із сином виїхала до Німеччини, де вдруге вийшла заміж⁶³. Надалі цей Святославич виховувався при дворі свого вітчима чи бабки Іди (померла після 1085 р.)⁶⁴. Як вважає О.В. Назаренко, до Русі він повернувся, коли його старший брат Олег у 1094 р. відвоював у Мономаха Чернігів⁶⁵. Справді, на сторінках наших літописів Ярослав Святославич вперше згадується лише в 1096 р., коли він на боці Олега Святославича брав участь у війні останнього з Володимиром Мономахом. Цілком можливо, що Генріх IV особисто спрямував Ярослава до Чернігова. Як відомо з джерел, у

⁵⁴ Васюта О.О. До питання про час заснування та становлення Богородичного (Єлецького) монастиря у Чернігові. С. 79–81.

⁵⁵ Там само. С. 78–79.

⁵⁶ Жиленко І.В. Преподобний Антоній Печерський. Джерела і матеріали. Київ: Фенікс, 2015. С. 19.

⁵⁷ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 259–260.

⁵⁸ Там само. Стб. 185.

⁵⁹ Иоаннисан О.М. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века. С. 187.

⁶⁰ Древняя Русь в свете зарубежных источников... С. 368–369.

⁶¹ Майорова Е.И. Викарии Христа: папы Высокого Средневековья. С 858 г. до Авиньонского пленения. Москва: Вече, 2015. С. 135–136; Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва: Языки русской культуры, 2001. С. 506–521.

⁶² Древняя Русь в свете зарубежных источников... С. 368.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях... С. 506–507, 518.

⁶⁵ Там само. С. 518.

1094 р. у німецького імператора відбувся гучний розрив стосунків із сестрою Мономаха⁶⁶. Цього ж року в Чернігові утвердився й Олег Святославич, здобувши тим статус одного з провідних князів Русі. Тож логічно, що Генріх IV, для якого Володимир Мономах перетворився із союзника на ворога, тоді міг спробувати відновити свій попередній союз із Черніговом, який він уклав зі Святославом Ярославичем. Ба більше, і Олег Святославич, позбавивши Мономаха чернігівського столу, також перебував з останнім далеко не в дружніх стосунках. Тож на роль переговорника найкраще підходив саме менший Святославич, який був як родичем імператора, так і братом нового чернігівського князя.

Отже, Ярослав Святославич цілком міг посприяти комусь зі старших братів в отриманні у своє розпорядження західноєвропейської артілі будівничих. Правда, тут також постає питання, кому з них, Олегу чи Давиду, належала така ініціатива?

Як ми вважаємо, малоімовірно, що це був Олег Святославич. У Чернігові він утвердився 26 липня 1094 р.⁶⁷ Однак, щоб про це довідались у Німеччині, мав минути певний час. Відповідно, до Русі Ярослав міг приїхати не раніше 1095 р. Але здається, що це відбулося ще пізніше. На останнє побіжно вказує один момент. Однак, якщо пригадати першу згадку про цього Святославича в літописах, побачимо, що тоді він ще не мав особистих володінь. Натомість Олег втратив Чернігів 3 травня 1096 р.⁶⁸ Відтак можна припустити, що до Чернігова Ярослав прибув незадовго до того, як Олег змушений був залишити місцевий стіл.

Давида Святославича володарем Чернігова остаточно визнали на з'їзді князів у Любечі, який відбувся у кінці жовтня – на початку листопада 1097 р.⁶⁹, хоча престол він здобув раніше. Надалі це його право ніким не заперечувалось. Відтак перейнятися справою нового будівництва в Чернігові Давиду ніщо не заважало. З братом Ярославом він також перебував у добрих стосунках. Та й володіння найменшого Святославича, які він отримав після Любецького з'їзду, були залежними від Чернігова.

Коли ж західноєвропейська артіль прибула до Чернігова? Виходячи з часу остаточного утвердження Давида Святославича на місцевому столі, найраніше це могло статися 1099 р. А верхньою часовою межею є 1106 р., бо Генріх IV, одна зі сторін у цій справі, наприкінці 1105 р. був уже відсторонений від влади⁷⁰. Отже, приїзд майстрів до Чернігова широко можна датувати періодом 1099–1106 рр. Однак, як гадаємо, певні підстави дозволяють його дещо звужити.

О.М. Іоаннісія, визнаючи північноіталійське походження цієї артілі, також вважає, що участь у її відправленні до Русі брав і антипапа Климент III, протеже Генріха IV на папському престолі та одночасно архієпископ Равенни⁷¹. Дослідник вказав на особливості архітектури в цьому регіоні, де будівництво, на відміну від інших територій Західної Європи, велося в романському стилі, але із застосуванням цегли, згідно з візантійською традицією, і в тій само техніці мурування, яка представлена в зазначених чернігівських пам'ятках, що для тогочасної Русі було новим явищем⁷². Контакти ж Климента III з Руссю підтверджуються і джерельно. До нас дійшло, – правда, у більш пізніх списках, – послання київського митрополита Іоанна до цього антипапи, яке є відповіддю на попередній лист Климента III, привезений його посланцем⁷³. У науковій літературі це послання датується як 1088 / 1089 рр., так і 1086 р.⁷⁴ Відтак, орієнтуючись на перший варіант датування, О.М. Іоаннісія приїзд артілі до Русі пов'язує з послом антипапи, який діяв і від імені Генріха IV, та відносить його до 1088 р.⁷⁵ Учений припускає, що Климент III особисто знайшов майстрів, які тоді переїхали до Русі.

Однак, як гадаємо, подібна теза О.М. Іоаннісія не втрачає актуальності й у разі пізнішого, ніж вважає дослідник, прибуття до Русі цих зодчих. Завважмо, що саме тоді під патронатом Генріха IV проводились широкі будівельні роботи, пов'язані з двома знаковими для нього храмами в Шпайєрі та Майнці (закінчені у 1106 і 1109 рр.). Відтак, щоб задовольнити прохання Давида і Ярослава Святославичів, імператор просто не мав вільних майстрів. А за такої ситуації князівське посольство Генріх IV цілком міг переправити до

⁶⁶ Древняя Русь в свете зарубежных источников... С. 374.

⁶⁷ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 226, 249.

⁶⁸ Там само. Стб. 230.

⁶⁹ Там само. Стб. 256–257; Літопис руський. С. 146; Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 2. С. 90.

⁷⁰ Майорова Е.И. Викарии Христа: папы Высокого Средневековья... С. 201.

⁷¹ Иоаннісія О.М. О происхождении черниговской школы зодчества. С. 241–242.

⁷² Там само. С. 239, 242.

⁷³ Поньрко Н.В. Эпистолярное наследие Древней Руси. XI–XIII века. Исследования, тексты, переводы. Санкт-Петербург: Наука, 1992. С. 24–40.

⁷⁴ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях... С. 546; Поньрко Н.В. Эпистолярное наследие Древней Руси... С. 27–28.

⁷⁵ Иоаннісія О.М. О происхождении черниговской школы зодчества. С. 240–242.

Климента III, попросивши сприяння. Ба більше, останній був не просто його ставлеником на папському престолі, але ще й вірним другом та поплічником імператора⁷⁶. Сам же Климент III, після того як залишив Рим у 1098 р., перебував у Равенні. Тут він і помер на початку осені 1100 р.⁷⁷ До речі, таким розвитком подій може пояснити й те, чому зазначені чернігівські пам'ятки були зведені саме північноіталійськими майстрами. Відтак, виходячи з часу смерті Климента III, верхньою межею періоду, коли артіль могла приїхати до Чернігова, з великою долею вірогідності є кінець 1100 чи початок 1101 рр.

Отже, зваживши на всі обставини, можна скорегувати й хронологію зведення чернігівських пам'яток. Відтак, зважаючи на час прибуття артілі та темпи тогочасного будівництва, першим був зведений однокамерний терем, а за ним Успенський собор (бл. 1108 р.). Потім, згідно з Є.І. Архиповою, до 1111 р. майстри проводили роботи з відновлення Борисоглібського храму у Вишгороді, які виконували на замовлення Олега Святославича.

Південно-західна прибудова Спаського собору, імовірно, була збудована протягом 1112–1113 рр. Нижній поверх цієї двоярусної споруди був поховальною капелою⁷⁸. Співставивши час її зведення з інформацією джерел про місце поховання Олега Святославича (помер 1115 р.), О.Є. Черненко вважає, що його поховали саме в цій прибудові⁷⁹. А в такому разі замовлення на будівництво останньої логічно віднести також на рахунок цього князя. Правда, у зв'язку з версією О.Є. Черненко, потребує уточнення одна деталь літописного повідомлення про смерть Олега Святославича, яка лишилася поза увагою дослідниці, а саме те, що він був похований «оу гроба о(т)ца своего С(вя)тослава»⁸⁰. Отже, такі слова літописця можуть сприйматися як інформація про упокоєння тіла Олега Святославича безпосередньо біля гробниці його батька. На думку ж О.Є. Черненко, останній був похований не у південно-західній, а в південно-східній прибудові Спаського собору⁸¹. Відповідно, може скластися враження, що висновки дослідниці про місце поховання Олега Святославича не узгоджуються з інформацією з джерел. Насправді ж, обидві прибудови належать до одного храму, ще й прилягають до нього з однієї сторони, тому розташовані поруч. Відтак, як вважаємо, все це й дозволило літописцю вказати на близькість гробниць батька та сина.

Як раніше зазначалося, появу Іллінської церкви ми пов'язуємо з утвердженням у 1113 р. на чернігівській єпископській кафедрі Феоктиста, колишнього ігумена Києво-Печерського монастиря. Отже, найвірогідніше, цей храм, враховуючи тогочасні темпи будівництва, був зведений протягом 1114–1116 рр. А потім, можливо, у 1117–1121 рр., але точно до 1123 р., змурували й Борисоглібський собор.

І на завершення ми все ж таки змушені вказати на ще один момент. Попри численні підстави вважати реальною участь Ярослава Святославича у справі приїзду до Чернігова іноземної артілі, яка звела зазначені пам'ятки, її все одно до певної міри можуть підважувати відсутність інформації про матримоніальні зв'язки самого Давида Святославича. У руських джерелах про останні взагалі нічого не повідомляється. У Любецькому синодику та Пом'янику Введенської церкви Києво-Печерської лаври присутнє тільки ім'я дружини цього князя – Феодосія⁸². Ще в 20-х рр. минулого століття Н.О. Баумгартен вважав її представницею німецького маркграфського роду Дітмаршен⁸³. А на думку М. Дімніка, вона була візантійкою⁸⁴. Однак згадані дослідники ніяк не обґрунтовують свої висновки. Отже, на сьогодні їх відкидає більшість науковців, які займаються генеалогією Рюриковичів.

Також ми не знаємо, яку з дружин Давида Святославича згадано у названих церковних пам'ятках. А для визнання у цього князя принаймні двох шлюбів є вагомі підстави. На нашу думку, на останнє вказують роки діяльності його менших синів – Володимира та Ізяслава. Перший із них загинув 1151 р. у битві на р. Руга, а другий помер у 1161 р. після по-

⁷⁶ Майорова Е.И. Викарии Христа: папы Высокого Средневековья... С. 200.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Черненко О.Є. Про місцезнаходження князівських поховань у Чернігівському Спасо-Преображенському соборі. *Opus Mixtum*. Київ, 2015. № 3. С. 80.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 282.

⁸¹ Черненко О.Є. Про місцезнаходження князівських поховань у Чернігівському Спасо-Преображенському соборі. С. 79.

⁸² Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. Санкт-Петербург: Тип-я братьев Пантелеевых, 1892. С. 24; Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської Лаври. Публікація рукописної пам'ятки другої половини XVII ст. / Упоряд. та вступ. ст. О. Кузьмука. *Лаврський альманах*. Київ: Фенікс, 2007. Спецвипуск 7. С. 17.

⁸³ Baumgarten N. *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X-e au XIII-e siècle*. Roma: Pont. institutum orientalium studiorum, 1927. P. 18.

⁸⁴ Dimnik M. The Saints of Chernigov Dynasty in Kievian Rus'. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів: Деснянська правда, 2007. С. 224.

ранення у сутичці на р. Желяні⁸⁵. Тож обидва ще не були в літах. Враховуючи це, можна приблизно визначити й дату народження Ізяслава Давидовича.

Під 1139 р. у джерелах єдиний раз згадуються два його сини, які тоді разом із батьком брали участь у військовому поході⁸⁶. Зважаючи на останнє, можна стверджувати, що на той момент вони вже були дорослими. Як засвідчує «Повчання» Володимира Мономаха, у добу Русі виконання владних функцій покладалося на княжичів вже з 13-річного віку⁸⁷. А в 14–15 років вони могли отримати і свій удільний стіл⁸⁸. Відтак, найвірогідніше, у 1139 р. Ізяславичі були приблизно такого віку. Отже, з великою долею вірогідності вони народилися в першій половині 1120-х рр.

На Русі, згідно з тогочасною традицією, базованою на церковних правилах, чоловіки одружувались, починаючи з 15-річного віку⁸⁹. У Рюриковичів відбувалося це й дещо пізніше⁹⁰. Отже, на час народження синів Ізяслав Давидович орієнтовно мав 18–20 років. Тож сам він на світ з'явився у першій половині першого десятиліття XII ст. А трохи раніше народився його старший брат Володимир.

Традиційно первістком Давида Святославича вважається Микола-Святоша. М. Дімінік його появу на світ відносив до 1080 р., але свою позицію не аргументував⁹¹. Більш обґрунтованою є думка О.О. Крайньої, згідно з якою старший Давидович народився у 1072 р.⁹² Правда, ця дата дещо не узгоджується з традицією, згідно з якою у домонгольський час у Рюриковичів не було прийнято називати синів ім'ям ще живого діда⁹³. А, як відомо, Святослав Ярославич, дід Святоші (ім'я є похідним від імені Святослав), помер у 1076 р. Однак, як гадаємо, якраз цим і можна пояснити, чому цього Давидовича офіційно називали не Святославом, а саме Святошею (для Русі єдиний приклад), що підтверджується і сфрагістичним матеріалом⁹⁴.

Походження матері Святоші достеменно не відоме. Зазначимо, що відповідно до тогочасних традицій, на Русі дівчата йшли заміж, починаючи від 13–14 років⁹⁵. Так само відбувалося й у Візантії⁹⁶. А в Західній Європі це дозволяли робити від 12 років⁹⁷. Правда, всюди представниці знаті частіше виходили заміж трохи старшими. Отже, найвірогідніше, на момент народження Святоші його матері було бл. 17 / 18 р. Якщо ж вважати Святошу єдиноутробним братом Володимира та Ізяслава Давидовичів, то на час появи на світ останніх вік їхньої матері був біля 46 / 47 років, що в ті часи було малоймовірним. Відтак, як вважаємо, все це доволі чітко свідчить про походження менших Давидовичів від другого шлюбу свого батька. Тож, виходячи з часу народження Володимира та Ізяслава, в друге Давид Святославич міг одружитися близько 1000 р. А це фактично збігається з початком будівництва у Чернігові. Відповідно, ці події можуть бути і взаємопов'язані, правда, за умови виявлення західноєвропейського походження другої дружини Давида Святославича. Отже, подальший дослідницький пошук може як спростувати це питання, так і по-новому висвітлити його.

References

- Androshchuk, A. (2010). Sviatoshyina pechat [Sviatosha's seal]. *RUTHENICA*, IX, Pp. 131–136. Kyiv, Ukraine.
- Arkipova, E. (2012). Romanskaia arkhitekturnaia rezba Borysohlebского собора в Chernigove [Romanesque architectural carvings of the Borysohlib cathedral in Chernihiv]. Chernihiv, Ukraine.
- Chernenko, O. (2015). Pro mistseznakhodzhennia kniazivskykh pokhovan u Chernihivskomu Spaso-Preobrazhenskomu sobori [On the location of princely burials in the Chernihiv Spaso-Preobrazhenskiy cathedral]. *Opus Mixtum*, 3, Pp. 69–90. Kyiv, Ukraine.
- Chernenko, O. (2021). Arkhitektura. Istoriia tsyvilizatsii. Ukraina [Architecture. History of civilization. Ukraine]. Kharkiv, Ukraine.

⁸⁵ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 438, 518; Літопис руський. С. 248, 283.

⁸⁶ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 306; Літопис руський. С. 192.

⁸⁷ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 247.

⁸⁸ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 138; Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 247.

⁸⁹ Романов Б.А. Люди и нравы древней Руси. Историко-бытовые очерки XI–XIII вв. Москва–Ленинград: Наука, 1966. С. 188; Ричка В.М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі. *Український історичний журнал*. 1992. № 1. С. 135.

⁹⁰ Козюба В.К. Историко-демографическая характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел). *Археологія*. 2001. № 1. С. 34.

⁹¹ Dimnik M. The Saints of Chernigov Dynasty in Kievan Rus'. С. 225.

⁹² Крайня О.О. Исторична постать князя Святослава Давидовича – прп. Миколи Святоші. *Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тези наукових читань*. Чернігів: Просвіта, 1999. С. 19–20.

⁹³ Литвина А.Ф. Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. Москва: Индрик, 2006. С. 13–14.

⁹⁴ Андрощук А.Ф. «Святошина печать». *RUTHENICA*. 2010. Т. IX. С. 131–136.

⁹⁵ Ричка В.М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі. С. 135.

⁹⁶ Литаврин Г.Г. Как жили византийцы. Москва: Наука, 1974. С. 154.

⁹⁷ Ястребицкая А.Л. Западная Европа XI–XIII веков. Москва: Искусство, 1978. С. 93.

- Ihnatenko, I. (2015). Sporudy Chernihivskoho Borysohlibskoho monastyrya ta ikh oboronne pryznachennia [Structures of the Chernihiv Borysohlib monastery and their defensive purpose]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 2 (5), Pp. 175–196. Chernihiv, Ukraine.
- Ioannisian, O. (2007). O proiskhozhdenii chernigovskoi shkoly zodchestva [On the origin of the Chernigov architectural school]. Chernihiv, Ukraine.
- Ioannisian, O. (2007). O proiskhozhdenii, datirovkakh i khronologii chernigovskogo zodchestva XII v. [On the origins, dating, and chronology of Chernigov architecture of the 12th c.]. *RUTHENICA*, VI, Pp. 134–188. Kyiv, Ukraine.
- Ioannisian, O., & Chernenko, E. (2017). Spaso-Preobrazhenskii sobor v svete poslednikh arkhitekturno-arkheologicheskikh issledovaniï [The Spaso-Preobrazhenskiy cathedral in the light of recent architectural and archaeological studies]. *RUTHENICA*, 14, Pp. 104–155. Kyiv, Ukraine.
- Koziuba, V. (2001). Istoryko-demografichna kharakterystyka davnioruskoi simi (za materialamy istorichnykh ta arkheolohichnykh dzherel) [Historical and demographic characteristics of the Old Rus family (based on historical and archaeological sources)]. *Arkheolohiia – Archeology*, 1, Pp. 29–41.
- Krainia, O. (1999). Istorychna postat kniazia Sviatoslava Davydovycha – Prp. Mykoly Sviatoshi [The historical figure of prince Sviatoslav Davydovych – St Nicholas Sviatosha]. Chernihiv, Ukraine.
- Lytvyna, A., & Uspensky, F. (2006). Vybory imeni u russkikh kniaziei v X–XVI vv. Dinasticheskaia istoriia skvoz prizmu antroponomimiki [Name selection among Rus princes in 10th–16th c. Dynastic history through the prism of anthroponymy]. Moscow, Russia.
- Maiova, E. (2015). Vikarii Khrista: papy Vysokogo Srednevekovia. S 858 g. do Avignonskogo pleniia [Vicars of Christ: popes of the High Middle Ages. From 858 to the Avignon captivity]. Moscow, Russia.
- Nazarenko, A. (2001). Drevniaia Rus na mezhdunarodnykh putiakh: Mezhdistsiplinarnye ocherki kulturnykh, torgovykh, politicheskikh svyazi IX–XII vv. [Ancient Rus on international routes: Interdisciplinary essays on cultural, trade, and political relations of 9th–12th c.]. Moscow, Russia.
- Nazarenko, A. (2009). Drevniaia Rus' i slaviiane [Ancient Rus and the Slavs]. Moscow, Russia: Russkii Fond Sodeistviia Obrazovaniu i Nauke.
- Ponyrko, N. V. (1992). Epistoliane nasledie Drevnei Rusi. XI–XIII v. Issledovaniia, teksty, perevody [Epistolary heritage of Ancient Rus. 11th–13th c. Studies, texts, translations]. St Petersburg, Russia.
- Rudenok, V. (1999). Bohorodychna lavra u Chernihovi (do postanovky problemy) [Bogorodichna Lavra in Chernihiv (to the setting of the question)]. Chernihiv, Ukraine.
- Rudenok, V., & Novyk, T. (2019). Antonievi pechery Chernihivskoho Troitsko-Illinskoho monastyriia: 950 rokiv [Antoniev caves of the Chernihiv Trinity-Ilyinsky monastery: 950 years]. Chernihiv, Ukraine.
- Rychka, V. (1992). Shliub i podruzhnne zhyttia u Kyivskii Rusi [Marriage and family life in Kievan Rus]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 1, P. 131–141.
- Vasiuta, O. (2016). Do pytannia pro chas zasnuvannia ta stanovlennia Bohorodychnoho (Yeletske) monastyriia u Chernihovi [On the foundation and development of the Bogorodichny (Yeletske) monastery in Chernihiv]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 4, P. 67–86.
- Vasiuta, O. (2017). Do pytannia pro chas zasnuvannia Borysohlibskoho monastyriia u Chernigovi [On the question of the foundation of Borysohlib monastery in Chernihiv]. *Karnabidivski chytannia – Karnabidiv readings*, 1–3, Pp. 265–281. Chernihiv, Ukraine.
- Vasiuta, O. (2022). Davnii khrystyianskyi kultovyi kompleks na vul. Siveryanskii u Chernihovi: do pytannia pro ioho status [Ancient christian cult complex on Siveryanska str. in Chernihiv: to the question of its status]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 7 (10), P. 186–197. Chernihiv, Ukraine.
- Zhilenko, I. (2015). Prepodobnyi Antonii Pecherskyi. Dzherela i materialy [Venerable Anthony Pecherskyi. Sources and materials]. Kyiv, Ukraine.

Васюта Олег Олегович – заступник завідувача наукового відділу «Троїцько-Іллінський монастир» Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (м. Чернігів, вул. Іллінська, 33-а, Україна).

Vasyuta Oleh – deputy head of the scientific department «Trinity-Illinsky monastery», National architectural and historical reserve «Ancient Chernihiv» (33-a Illinska str., Chernihiv, Ukraine).

E-mail: vasutaoleg@gmail.com

ONCE AGAIN TO THE QUESTION ABOUT THE CHRONOLOGY OF CHERNIHIV STONE ARCHITECTURE OF THE FIRST QUARTER OF THE 12TH c. AND THE CIRCUMSTANCES AND TIME OF ARRIVAL IN RUS OF ITS WESTERN EUROPEAN CREATORS

The purpose of the publication is to clarify the construction timeline of five monuments of Chernihiv stone architecture from the Rus era. Methodologically, this work is based on a historical-anthropological approach. The scientific novelty lies in proposing alternative timelines for the construction of these monuments and identifying different patrons responsible for them than those currently accepted in modern historiography. Conclusions. There is five masonry monuments from the Rus period in Chernihiv that have long been classified by researchers as a distinct group due to their architectural features. The foreign, North Italian origin of the craftsmen who built them has also been established. Additionally, scientific literature discusses the chronology of these monuments and the circumstances of their creators' arrival in Chernihiv. Currently, the dominant theory holds that construction was initiated by Volodymyr Monomakh in the early

90s of the 11th c., who allegedly acquired Western European craftsmen through his sister, the wife of Holy Roman Emperor Henry IV until the end of 1093. Construction was then continued by Davyd Sviatoslavych after he inherited the builders along with Chernihiv. However, an analysis of the political situation in Western Europe and local realities suggests that construction could not have begun before the early 12th c. Accordingly, four of the monuments were commissioned by Davyd Sviatoslavych, while one was initiated by his elder brother Oleg. The foreign craftsmen likely arrived in Chernihiv through the mediation of their younger brother Yaroslav, who was also related to Emperor Henry IV.

Key words: Borysglib cathedral, Dormition cathedral, Ilyinska church, one-chambered terem, David Sviatoslavych, Yaroslav Sviatoslavych.

Дата подання: 9 вересня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 22 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Васюта, О. Ще раз до питання про хронологію чернігівського кам'яного зодчества першої чверті XII ст. та обставини і час приїзду до Русі його західноєвропейських творців. *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 5–15. DOI: 10.58407/litopis.250101.

Цитування за стандартом APA

Vasiuta, O. (2025). Shche raz do pytannia pro khronolohiiu chernihivskoho kamianoho zodchestva per-shoi chverti XII st. ta obstavyny i chas pryizdu do Rusi yoho zakhidnoievropeiskyykh tvortsiv [Once again to the question about the chronology of Chernihiv stone architecture of the first quarter of the 12th c. and the circumstances and time of arrival in Rus of its Western European creators]. *Siverianskyi litopys – Sive-rian chronicle*, 1, P. 5–15. DOI: 10.58407/litopis.250101.

